

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 341.382: 342.514(341.212.2: 341.212.6)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.1>

Мельник В. М.,
кандидат політичних наук, юрист,
член Американського товариства юридичної історії,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**«НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІСЛЯ НІСІБІСА»: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ
РИМСЬКО-ІРАНСЬКОЇ МИРНОЇ УГОДИ 363 РОКУ**

Анотація. Стаття презентує результати комплексного текстологічного та нарративного дослідження Нісібіської мирної угоди 363 року. Договір уклали між собою повноважні представники Римської імперії та Сасанідського Ірану. Він був результатом невдалої військової кампанії римлян, що проводилася впродовж 363 року. Ідеологічною основою для походу римських сил у межі Персії стало прагнення підкорити значну частину іранських земель. Прикладом наслідування в римських аристократичних колах вважався Александр Македонський (336-323 рр. до н. е.). Отже, Імператорський Рим ставив собі на меті повний і безповоротний розгром Династії Сасанідів (на кшталт знищення Династії Ахеменідів Александром у 330 р. до н. е.). Зрештою, імператор Юліан Відступник (361-363) зумів наблизитися до перської столиці (місто Ктесифон), але був убитий. Як наслідок, потужний експедиційний римський корпус відступив і потрапив у пастку основних сил персів. Військова рада швидко обрала нового імператора. Однак, саме Іовіан (363-364) погодив із правителем Ірану Шапуром II (308-380) ключові умови римсько-перських домовленостей. По-перше, Римська імперія відмовлялася від «історичних прав» на володіння в Месопотамії. По-друге, персам передавалися ключові фортифікаційні пункти прикордонної лінії, що суттєво послаблювало оборонну систему імперії. По-третє, угода передбачала депортацію греко-римського населення з Месопотамії до Сирії. Їх мали замінити іранські колоністи. По-четверте, римляни передавали Велику Вірменію в залежність від Ірану терміном на тридцять років. Крім того, римський імператор поклявся не допомагати Вірменії у разі усного чи письмового звернення її базилевса до офіційного Константинополя. Стаття характеризує ключову дискусію між перськими та римськими інтелектуалами з приводу терміну вірменської залежності від Персії. Змальовується ставлення римських коментаторів до факту та обставин укладення угоди. Підкреслюються хитрощі, до яких вдався імператор Іовіан у випадку з тлумаченням юридичного статусу Великої Вірменії. При цьому, Нісібіський мирний договір 363 року виявився ключовим документом для історії міжнародного права IV століття. Наприкінці конкретизуються наслідки прийнятих умов для зовнішньополітичного курсу імператорів- правонаступників.

Ключові слова: міжнародна правосуб'єктність, Нісібіський мирний договір, Римська імперія, Сасанідський Ераншахр, Велика Вірменія, історичні права, політичні права, право вічного володіння, депортація.

Melnyk V. M. "Before and After Nisibis": International Legal Features of the Persian-Roman Peace Treaty of 363 AD

Abstract. The article presents the results of a comprehensive textual and narrative study of the Nisibis Perso-Roman Peace Treaty of 363 AD. The agreement was concluded between the authorized representatives of the Roman Empire and Sasanian Iran. It was the result of an unsuccessful military campaign of the Romans, which was carried out during 363 AD. The ideological basis for the march of the Roman forces to the borders of Persia was the desire to conquer a large part of the Iranian lands. Alexander the Great (336-323 BC) was considered an example of imitation in Roman aristocratic circles. Therefore, Imperial Rome aimed at the complete and irreversible defeat of the Sasanian Dynasty (like the destruction of the Achaemenid Dynasty by Alexander the Great in 330 BC). In the end, the emperor Julian the Apostate (361-363) managed to approach the Persian capital (Ctesiphon) but was killed. As a result, the powerful Roman expeditionary corps retreated and was trapped by the main forces of the Persians. The military council quickly elected a new emperor. However, it was Jovian (363-364) who agreed with the Iranian ruler Shapur II (308-380) on the key terms of the Roman-Persian agreements. First, the Roman Empire renounced its "historical rights" to possession in

Mesopotamia. Secondly, key fortification points of the borderline were handed over to the Persians, which significantly weakened the defense system of the empire. Thirdly, the agreement provided for the deportation of the Greco-Roman population from Mesopotamia to Syria. They were to be replaced by Iranian colonists. Fourthly, the Romans made Great Armenia dependent on Iran for thirty years. In addition, the Roman emperor swore not to help Armenia in the event of an oral or written appeal by its basileus to official Constantinople. The article characterizes the key debate between Persian and Roman intellectuals regarding the Armenian dependence on Persia. The attitude of Roman commentators to the facts and circumstances of the conclusion of the agreement is depicted. The tricks used by Emperor Jovian in the case of interpretation of the legal status of Great Armenia are emphasized. At the same time, the Nisibis Peace Treaty of 363 AD turned out to be a key document for the history of international law of the 4th century. In the end, the consequences of the accepted conditions for the foreign policy course of the successor emperors are specified.

Key words: *International Legal Personality, Nisibis Perso-Roman Peace Treaty of 363 AD, Roman Empire, Sasanian Ērānšahr, Great Armenia, Historical Rights, Political Rights, Right of Perpetual Possession, Deportation.*

Вступ. Вивчення історії міжнародно-правових норм і концепцій Римської імперії передбачає детальне знайомство з юридичними особливостями та політичними передумовами конкретних міждержавних угод. Ключову роль, без сумнівів, обіймають так звані «мирні угоди» [1, с. 14-22].

Геополітичним суперником і претендентом на гегемонію в межах східного прикордоння Імператорського Риму завжди виступала Персія [2]. Коли в III ст. н. е. владу над її теренами захопила Династія Сасанідів, римлянам довелося змиритися з формальними претензіями Ераншахру на рівноцінність та рівнозначність римській державності [3]. Всі інші політико-правові утворення римсько-іранського порубіжжя визнавалися «залежними» і такими, що не можуть претендувати на самостійний юридичний статус (зрештою, йшлося про «міжнародну правосуб'єктність») [4].

Ключовими персонами чергового римсько-перського військового конфлікту 359-363 рр. виступали імператори Юліан Відступник (361-363), Іовіан (363-364), шахіншах Ірану Шапур II (308-380). Конфлікт відбувався в контексті масштабної війни 338-363 років і завершився принизливим для Римської імперії Нісібіським мирним договором 363 року. Угода, підписана в прикордонній фортеці, призвела до радикальної зміни політичної мапи Близького Сходу [5, с. 165-202]. Територія Римської імперії суттєво зменшилася на користь Сасанідського Ірану (офіційна назва – Ераншахр). При цьому, окремі норми договору вважаю важливими з точки зору вивчення міжнародної правосуб'єктності

Імператорського Риму. Договір запропонував концептуальні підходи стосовно т. зв. «історичного права на територію», визначив рамки примусової депортації греко-римського населення Месопотамії, акцентував залежний статус т. зв. «Великовірменської базилеї» («базилея» є синонімом сучасного «царства»).

Виклад основного матеріалу. В 359 році розпочався новий етап римсько-перської війни. Римські легіони отримали від Констанція II наказ відступити від оборонних рубежів уздовж річки Тигр. Війська тепер зосереджувалися навколо ключового месопотамського міста Нісібіса, а також зобов'язувалися стримувати потенційні повстання проіранських сил у Великій Вірменії [3].

Обдуривши початкові очікування Констанція II, іранський правитель Шапур II вдарив у напрямку сирійської Аміді [6, Амт. Марс. XVIII.VII]. Перси оточили місто та офіційно (через посланців) запропонували гарнізону здатися. У відповідь, захисники Аміді почали обстрілювати передові сили іранців із луків. Загинув один із синів шахіншаха Шапура. Декілька кривавих штурмів не принесли персам переваги. Тільки несподівана для гарнізону зрада амідійської знаті дозволила силам Ераншахру ввірватися до фортеці. На той момент минуло 73 дні з початку знакової облоги [7, Амт. Марс. XIX].

Одразу за Амідію іранському шахіншаху здалися також менші месопотамсько-сирійські фортеці. Лише особисте прибуття Констанція II до обозу східноримської армії дозволило римлянам відновити болючі для іранців контратаки. Як наслідок, вже в 360 р.

римляни виштовхнули перських загарбників за межі Імперії. Шапур II зазнав тоді сильного удару по власному іміджу. Зрештою, як і раніше, він намагався уникати прямих зіткнень з головними силами Констанція II [2].

Тільки неочікуваний заколот цезаря Юліана Відступника врятував Шапура II від римського контрнаступу на столичний Ктесифон восени 360 та навесні 361 рр. Проголошення Юліана августом-домінусом (верховним імператором), здійснене галльськими легіонами в місті Лютеція Паризіорум, примусило Констанція II Аріаніна сфокусуватися цілковито на західних справах [7, р. 506]. Не досягши стратегічної перемоги на месопотамському фронті, розриваючись між внутрішніми та зовнішніми проблемами, Констанцій II помер 3 листопада 361 р. [8, Socrates Scholasticus Historia ecclesiastica, II. 47]. Перед смертю він вирішив не продукувати «проблеми» для подальшої системи спадкування і визнав «престольні права» свого молодшого родича – бунтівного галльського цезаря. Вже 11 грудня 361 р. Юліан Відступник («Апостат») урочисто вступив до загальноімперської столиці – Константинополя [9].

Зацарювавши в Новому Римі, Юліан Відступник, тепер вже не узурпатор, а законний август-імператор, розпочав підготовку великого військового удару по Сасанідському Ераншахру. Багато фахівців наголошують, нібито підготовка Апостата мала виключно оборонний характер, демонструвала риси превентивної військової операції [7, рр. 514-515]. Дозволу собі не погодитися з подібними висновками. Для прикладу, сам імператор Юліан у листуванні з Отцем Церкви Васи́лієм Великим (329-379 рр.) писав: *«треба якнайшвидше завоювати Персію та спонукати великого Шапура до втечі»* [10, Jul. Ep. 81]. При цьому, Юліан вказував на необхідність повного приєднання до складу Римської імперії так званих *«поселень індійців і сарацинів»* [10, Jul. Ep. 81]. Весь Ераншахр, аж до кордонів правлячої на той момент індійської Династії Гуптів, планувалося інтегрувати [11, Lib. Or., XVIII, 261]. Очевидно, що особисті вказівки Юліана Відступника однозначно нівелюють тези низки сучасних дослідників про т. зв. «превентивну війну Юліана». Імпе-

ратор Юліан Відступник у той момент справді хотів повністю повторити «подвиг» Александра Македонського [12].

Отже, під *«завоюванням Персії»* малася на увазі точно не дипломатична стилістична фігура, а якраз нагальна *геополітична потреба* Римської імперії – ліквідувати історичні претензії Династії Сасанідів, що в процесі війни 338-361 рр. істотно зросли [2]. Отже, заради зупинки Персії в її прогнозованому русі на Захід, римляни вирішили цілковито знищити правління Династії Сасанідів, подібно до того, як Александр Македонський ліквідував правління Династії Ахеменідів ще 330-го року до н. е. Тільки так, на думку представників римської публічної риторики, міг би бути відновлений авторитет принципу *«непогрішної давнини»* римського права в контексті міжнародних відносин доби пізньої античності [10; 11].

Основні сили Юліана Відступника впродовж 363 р. підтримував значний флот на р. Тигр, від якого залежало постачання продовольства до наступаючих корпусів. На північному відтинку фронтової лінії, об'єднані римсько-вірменські контингенти готувалися атакувати Мідійську сатрапію Ірану, підтримуючи просування самого імператора Юліана та його річкового флоту на південно-східному напрямку [6, Амт. Марс. XVIII. II].

Великий похід розпочався 5 березня 363 р. Сили Юліана Апостата вийшли з Антіохії. Вже в квітні 363 р. вони без кровопролиття зайняли перську прикордонну фортецю Анафу. Її населення Юліан розпорядився «перемістити» (тобто депортувати) до центральних районів римської Сирії. Командир гарнізону Пузей отримав магістратуру трибуна за мирну здачу фортифікацій [6, Амт. Марс. XXIV. I. 6-10]. У травні Юліан захопив також фортецю Пірісаборе, а після неї зумів штурмом взяти Майозамальху [13, Zosimus. Lib. III. 21. 1-3]. Рухаючись маршрутами походу імператора Траяна (115 р. н. е.), римські війська впритул наблизилися до стін іранської столиці Ктесифона. Сталося це 1 червня 363 р. [6, Амт. Марс. XXIV. VI. 8-9].

Під Ктесифоном імператор завдав персам відчутної поразки, але більшість іранських сил усе ж таки встигла заховатися за

неприступними столичними мурами [6, Амт. Марс. XXIV. VI. 12-13; 13, Zosimus. Lib. III. 21. 1-3]. Під час військової наради Юліан Відступник отримав інформацію про швидке наближення основної армії Шапура II з Центрального Ірану [6, Амт. Марс. XXIV. VII. 1-2]. Опираючись на розвідувальну інформацію, імператор вирішив зняти облогу з Ктесифона та, повністю пограбувавши столичні околиці, рушити назустріч армії Шапура. Планувалося нав'язати персам генеральну битву. Попередньо Юліан схвалив до крайнощів необачне рішення спалити власний флот на р. Тигр, так як хотів рухатися вглиб Ераншахру і мати високий рівень сухопутної мобільності [13, Zosimus. Lib. III. 26. 2]. Результати економічні: римська армія швидко опинилася без запасів провіанту, оскільки партизанські напади з добре укріплених перських фортець перекрили будь-яку можливість тилового сполучення [6, Амт. Марс. XXIV. VII. 7].

Близько 16 червня 363 р., Апостат, розуміючи тяжкість становища, що раптово склалося для нього, прийняв рішення йти на північ Персії, аби з'єднатися там зі свіжими вірменсько-римськими контингентами [6, Амт. Марс. XXIV. VIII. 4]. Вірменські союзники, до речі, так і не форсували Тигр. Це яскраво свідчить про саботування християнами-вірменами військової кампанії імператора-неоязичника.

25 червня Юліан Відступник натрапив на війська синів Шапура II [6, Амт. Марс. XXV. I. 12]. Бій біля Маранги не мав чіткого результату [6, Амт. Марс. XXV. I. 16-19], але 26 червня розгорілася нова битва поблизу Туммара, під час якої Юліан отримав важке поранення дротиком і помер [6, Амт. Марс. XXV. III. 23].

Враз ситуація для вчорашніх переможців виявилася критичною. 27 червня 363 р. збентежені командири легіонів перервали стрімкий відступ, щоб обрати нового імператора – того, хто командуватиме армією. Після тривалих суперечок паннонійських центуріонів із галльськими полководцями, військова рада обрала уродженця Сінгідунума (сучасного сербського Белграда) – Іовіана. Прихильник паннонійських центуріонів Іовіан був одним із генералів Юліана. Він відкрито сповідував християнство [6, Амт. Марс. XXV. V. 1-5].

Першим наказом нового імператора, номінально обраного простими вигуками більшості солдатів, було спорудження понтонної переправи через р. Тигр. Перси на той час зуміли форсувати течію вище та нижче римського табору. Відповідно, відступаючий експедиційний корпус зустрів перські війська на протилежному березі. Розділена надвоє Тигром, римська армія опинилася в лещатах [6, Амт. Марс. XXV. VI. 1-9]. Ось чому, завершивши оточення римлян, у перші дні липня 363 р. Шапур II запропонував Іовіану здавалося би «рятувальну соломинку» [14, Al-Ṭabarī, 843] – визнання Іовіана імператором з боку Шапура і відповідну мирну угоду. Римляни мали лише пообіцяти поступки персам і їхнє узаконення на найвищому політико-правовому рівні. Альтернативою можливим переговорам Шапур II окреслив повне знищення римської армії.

З огляду на несприятливі для римлян обставини, дипломатична розв'язка відбулася впродовж лічених днів. Іовіан і Шапур II підписали новий Нісібіський мирний договір [6, Амт. Марс. XXV. VII. 5-9]. Його норми докорінно переглядали попередній Нісібіський мирний договір 298-го року. Наводжу п'ять основних пунктів угоди, важливих з погляду *концепцій міжнародної правосуб'єктності*.

1) Римська імперія відмовлялася від прав і будь-яких претензій на провінції Арзанена, Кордуена, Моксоена, Регімена, Зabdіцена. Тим самим, Римська імперія втратила більшу частину володінь у Месопотамії.

2) Нісібіс, Сінгара та ряд великих міст, прилеглих до зазначених провінцій, передавалися у володіння Сасанідського Ераншахру. Офіційний Константинополь відмовлявся від будь-яких прав і потенційних претензій на володіння цими стратегічно важливими міськими пунктами.

3) Римляни, що проживали у вказаних провінціях, підлягали повній депортації до підконтрольної імператору Сирії. На їхні місця мусили заселитися сасанідські піддані з Центрального Ірану. Реставрувалася давня ахеменідська система «військових поселень».

4) Римська імперія визнавала «Великовірменську базилю» політично залежною від Династії Сасанідів, відмовлялася від традиційної зони римських інтересів у Вірменії.

5) Римський імператор де-юре декларував відмову від персонального втручання у вірмено-перські відносини, клявся не допомагати Вірменії у разі усного чи письмового звернення її базилевса до офіційного Константинополя.

Підсумок війни 338-363 рр. ніяк не відповідав початковим очікуванням її ідеологів (Константина I Святого і його сина Констанція II Аріанина) [15]. Здійснене Іовіаном *дезаування* попереднього Нісібіського мирного договору 298 р. виявилось найбільш масштабною подією в історії міжнародного права другої половини IV ст. н. е.

Деякі язичницькі хроністи і ритори відразу звинуватили новообраного імператора в тому, що Нісібіський мир, який нівелював усі досягнення зовнішньої політики Діоклетіана та геополітичні плани Константина Святого стосовно римського поглинання Ераншахру, виявився кроком, спрямованим на якнайшвидше повернення до Константинополя. Мовляв, Іовіан просто хотів встигнути добратися до столиці, щоб його не випередив жоден потенційний узурпатор [6, Амт. Марс. XXV. VII. 10]. Навіть Амміан Марцеллін (бл. 330-400 рр.) запевняв, нібито стан римського війська не був настільки катастрофічним, щоб підписувати з Шапуром II мирний трактат настільки принизливого змісту [6, Амт. Марс. XXV. VII. 13]. Відмова від низки провінцій, депортації греко-римського населення і навіть повний відступ римлян із християнської Великовірменської базилеї виглядали майже зрадою.

Звісно, Іовіан обґрунтовано побоювався узурпаційного потенціалу різних соратників Юліана Відступника та Констанція II Аріанина, що в той момент могли заявити свої престольні амбіції у різних частинах величезної Імперії. Особливо Іовіана бентежила позиція двоюрідного брата та близького друга Юліана на ім'я Прокопій [6, Амт. Марс. XXV. VII. 10]. Він уже встиг здобути солідну підтримку сенаторських кіл Константинополя.

На момент загибелі Апостата, Прокопій командував власним підрозділом поблизу кордонів Мідійської сатрапії Ірану. В розрахунках цивільних магістратів (чиновників), родич Юліана розглядався як більш компромісна фігура, аніж представник офіцерства

Іовіан. Прокопій цілком підходив на роль трибуна адміністративно-бюрократичної моделі, котрій на той час намагалися протистояти християнські єпископи.

Коли в середині липня 363 р. розгромлене римське військо, підпорядковане Іовіану, перетнуло новий імперський кордон західніше фортеці Нісібіс, політична мапа Близького Сходу змінилася кардинально [6, Амт. Марс. XXV. VIII]. Римська імперія втратила п'ять найбільших провінцій Межиріччя Тигра та Єфрату (Арзанену, Кордуену, Моксоену, Регімену, Забдіцену) [6, Амт. Марс. XXV. VII. 5-9]. Важливо, що всі ці передані Сасанідам території задовго до катастрофи 363 р. вважалися оплотом римського бюрократичного апарату Месопотамії.

Загальноімперське соціально-політичне та економічне значення втрачених регіонів складно переоцінити. Ще за часів Константина I Святого (306-337) та Констанція II Аріанина (337-361), Римська Месопотамія була центром місіонерської діяльності християнських пресвітерів і єпископів, що розповсюджували імперську пропаганду в межах Сасанідського Ірану [15]. Осередками означених провінцій поширювалася активна проповідь Христової Віри, маючи надзвичайний успіх серед ктесифонського, самарського, вавилонського і навіть сузького купецтва [16].

Крім того, ще Діоклетіан (284-305) і Галерій (305-311) посилено займалися організацією торговельних майданчиків у месопотамських областях. Згідно з виграшним для Імператорського Риму Нісібіським мирним договором 298 р., римські купці торгували по всій Персії без будь-якого додаткового податкового тиску, тоді як у Нісібісі діяв *полегшений митний режим* [17, р. 151]. Так чи інакше, незважаючи на офіційну заборону персам торгувати деінде, окрім Нісібіса, в Арзанені, Кордуені, Моксоені, Регімені, Забдіцені рух товарів і, відповідно, ідей відбувався цілком вільно. Так трапляється часто – офіційна заборона залишилася на папері. Напередодні 337 р. торгівля та контрабанда перетворили Римську Месопотамію в цілком заможну сукупність провінцій [16].

Згадані імператори часів тетрархії, Діоклетіан і Галерій, багато часу витратили задля

облаштування фортець Нісібса, Сінгари. Там з'явилися найбільші ринкові площі всієї Римської Месопотамії. Врешті-решт, усе, що зміг зробити Іовіан (363-364) із метою збереження праці «тетрархів», передаючи збудовані римлянами міські стіни в руки іранського шахіншаха, так це тільки «попросити» про «мирну» евакуацію месопотамських жителів до Сирії [5].

Припускаю: римлянам просто пощастило з пропозицією Шапура II щодо повної депортації греко-римського населення у межі Імперії з «нових територій Ірану». *Правова основа* подібних дій містилася у відповідному пункті угоди. Таким способом врятувалися *месопотамські греко-римляни*, котрі становили значний відсоток населення прикордонних територій. Згодом, завдяки внутрішній політиці августів-наступників, передусім Валента II (364-378) і Феодосія I Великого (379-395), переміщені месопотамці отримали можливості відтворення унікальної романо-елліністичної культури в містах Сирії. Месопотамські елліно-римляни вплинули на культурний розвиток вірменської та ассирійської спільнот. Їхній прихід і принципово антиіранський політичний настрій допомогли Константинолю надалі утримувати Сирію в своїх руках. Позиція месопотамців стимулювала кардинальне посилення політико-ідеологічної складової у християнському світогляді сирійців [2; 3; 4].

З іншого боку, «*евакуація*» населення з певних теренів завжди означає потенційну небезпеку *втрати можливості* повернутися. Як не прикро це визнавати, але депортація завжди була дієвим засобом повного руйнування тих чи інших політичних і політико-юридичних амбіцій. Зворотний вплив на організаторів цей засіб має лише в окремих виняткових випадках. Зрозуміло, що організований «*відхід*» римлян із Арзанени, Кордуени, Моксоени, Регімени, Забдіцени виявився фатальним для подальшого висловлення *політико-правових претензій* Імператорського Риму на давні землі Межиріччя.

Римляни, автори унікальної субкультури регіону, вимушено евакуювали її до Сирії [6, Амт. Марс. XXV. VIII]. На «*повернених*» територіях перси заснували власну *систему військових поселень*. Цією системою пер-

ський уряд результативно відповів на політичні виклики *культурної романізації* [14, Al-Ṭabarī, 843]. До речі, практика військових поселень неодноразово застосовувалася ще Династією Ахеменідів у часи Кіра II Великого (559-530 рр. до н. е.) та Камбіза (530-522 рр. до н. е.). До античних стандартів її пристосовував знаменитий засновник міст на честь свого імені – Александр Македонський [18].

Останні десятиліття правління шахіншаха Шапура II концентрувалися навколо справи перетворення п'яти римських месопотамських провінцій у суто іранські райони, що контролювалися вдячними офіційному Ктесифону ветеранами-дружинниками [14, Al-Ṭabarī].

Зважаючи на очевидні та довготривалі геополітичні наслідки, язичницькі хроністи (Амміан, Зосим, Євтропій) категорично засудили договір поміж Іовіаном і Шапуром II [13, Zosimus. Lib. III. 31. 1]. Слабку обґрунтованість зроблених поступок визнали навіть християнські апологети діяльності Іовіана. Досить цікавими є зауваження Феодорита Кірського, Павла Орозія, Руфіна Аквілейського, Сократа Схоластика, Созомена, в яких, вихваляючи загальну зміну релігійно-політичного курсу, літератори різко негативно поставилися до умов Нісібської угоди, нав'язаних «*виключно*» перською стороною.

Хроністи та риторичні християнського спрямування намагалися виправдати Іовіана загрозою повного знищення юліанового експедиційного корпусу. Такий удар по Іовіану нібито призвів би до іранського вторгнення в Сирію. Однак, той же Амміан Марцеллін вважав римське військо цілком боєздатним, щоб принаймні спробувати відбитися від атак Шапура. Крайня невдоволеність християнських апологетів була додатково викликана нічим не обґрунтованою задачею римлянами «*Велико-вірменської базилеї*». Саме Велика Вірменія, раніше від усіх інших римських провінцій і територій, запровадила на своїх землях християнство в статусі офіційної релігії (бл. 300 року). Минуло всього лише 63 роки і Вірменія мусила підкоритися пануванню перського шахіншаха [6, Амт. Марс. XXV. VII. 9-12].

Зауважу лише, що правдива оцінка угоди, як і будь-якого феномену, знаходиться посередині. Узгоджуючись із текстом Нісібського

договору 363 року та персько-вірменським корпусом джерел, спробую все ж дещо «виправдати» юридичну «формулу миру», легалізовану остаточною редакцією міждержавного акту Іовіана та шахіншаха Шапура II.

Дійсно, римляни відмовилися від безпосереднього управління Великою Вірменією і навіть задекларували окремою нормою угоди «принцип невтручання» у подальші персько-вірменські відносини [13, Zosimus. Lib. III]. В перекладі на «обивательську» мову йшлося про нейтралітет під час майбутньої неминучої персо-вірменської війни. Передбачалося, що Римська держава залишатиметься нейтральною, навіть в момент ймовірної різанини вірменських християн, яку Шапур II був здатен негайно розгорнути на Закавказзі [6, Амт. Марс. XXV. VII. 9-12].

По суті, втрата Імперією контролю над простором між грузинським кордоном і каспійським узбережжям була не тільки політико-історичною трагедією, але й ідеологічною катастрофою навіть більшою мірою, ніж депортація елліно-римлян до Сирії з Арзанени, Кордуени, Моксоєни, Регімени [19]. Тим не менше, запрягнувшись не допомагати Вірменії у разі її звернення до офіційного Константинополя, Іовіан *визнав* чинність норми, обіцяної Шапуру II, *виключно на тридцятирічний період*. Крім того, Іовіан так і *не визнав* «вічні права» Династії Сасанідів стосовно «Великої Вірменії». Такий «індивідуальний» імператорський підхід явно розходився з офіційним іранським тлумаченням підписаного документу [6, Амт. Марс. XXVII. XII. 10, 14-15]. Офіційний Ктесифон постійно наполягав, буцім Імператорський Рим в 363 р. відмовився від будь-яких «державних прав» щодо вірменського нагір'я. Іовіан же, зі свого боку, вважав, нібито «відмова» передбачалася на чітко визначений період (30 років).

Прикметно: римський імператор прибудився по-своєму «тлумачити» перське формулювання «права вічного володіння», використане Шапуром II з приводу Великої Вірменії. Виходило так: Новий Рим (Константинополь) оголосив «Великовірменську базу» формально залежною від влади шахіншахів із Сасанідської Династії Ераншахру, але із застереженням про «тридцятирічний

термін». Відтак, незважаючи на всі свої прорахунки, Іовіан відмовився визнати втрату Римською імперією «політичного права» володіння вірменськими землями.

Позиція Іовіана особливо цікава з огляду на швидкість відмови римлян від не менш стратегічної території Межиріччя. В справі Вірменії навіть не було видано жодного нормативного акту, котрий регулював би формальне скасування римських провінцій. Чиновники не розпускалися, бюрократичний апарат залишався на місці.

Підсумки. Отже, Нісібіський мирний договір 363 р. декларував «відмову» Римської імперії від формальних прав на Межиріччя Тигра і Євфрату, але не згадував про «відмову» від прав на засновані Діоклетіаном вірменські провінції.

Казуїстика описаних норм у майбутньому зіграла хорошу ідеологічну службу східно-римському (візантійському) імператору Юстиніану Великому (527-565). Він зробив усе можливе заради відновлення східноримської юрисдикції на Закавказзі. Повернути окремі райони Вірменії під безпосередню римську адміністрацію зуміли також імператори Феодосій I Великий (379-395), Феодосій II Законодавець (408-450), Анастасій I (491-518). Вже за Юстина II (565-578), Маврикія (582-602), Іраклія Великого (610-641), з'явилися реальні можливості повернення Прикаспійського Закавказзя і всієї Римської Месопотамії (у кордонах Нісібіської угоди 298 р.), а також Траянової Вавилонії (у кордонах періоду римського панування 115-117 рр.) [20].

Під час драматичних імператорств Маврикія та Іраклія Великого, особливо в 591-602 та 628-632 рр., Східна Римська імперія мала шанс політично поглинути Великий Іран (Ераншахр). Зрозуміло, що впродовж наступних століть офіційний Константинополь боровся переважно за відновлення *історичних прав* у Вірменії та Месопотамії, а також за те, щоб не втратити Сирію, Палестину і навіть Малу Азію. Якби не угода Іовіана з Шапуром II 363 р., підписана під тиском переляку римського експедиційного корпусу, то подальші конфлікти з Персією мали б набагато кращі вихідні позиції для Візантії. У зв'язку з реаліями угоди 363-го року, кардинальне «поліпшення» геополітичного становища Римської імперії було неможливе.

літичних позицій Константинополя стало можливим тільки в 591 р., коли Маврикій нав'язав Ераншахру Ктесифонський мир [21].

Нісібіський мирний договір зразка 363 р. перекреслив зовнішньополітичні старання Траяна (98-117), Діоклетіана (284-305)

і Константина I Святого (306-337), але все-таки не розтрощив римську концепцію міжнародної правосуб'єктності. Тим не менше, «Нісібіс» значно скоригував напрямок як політичної риторики, так і всієї політико-правової думки Імператорського Риму [5, s. 165-202].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мельник В. М. Нісібіський мирний договір 298 року: питання міжнародної правосуб'єктності у відносинах Римської імперії та Сасанідського Ірану. // Юридичний вісник. 2023. № 4. С. 14-22.
2. Dignas Beate, Winter Engelbert. *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals.* Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2007. XVI+347 pp.
3. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History.* Ed. by Michael H. Dodgeon, Samuel N. C. Lieu. London-New York: Routledge, 1994. XXIII+430 pp.
4. Fisher Greg. *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity.* Oxford Classical Monographs. Oxford: Oxford University Press, 2011. XVI+254 pp.
5. Chrysos Evangelos. Räumung und Aufgabe von Reichsterritorien. Der Vertrag von 363. // *Bonner Jahrbücher.* 1993. Bd. 193. S. 165-202.
6. Ammianus Marcellinus. *Das römische Weltreich vor dem Untergang. / Sämtliche erhaltene Bücher.* Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.
7. Potter David S. *The Roman Empire at Bay: AD 180-395.* New York: Routledge, 2004. XXII+762 pp.
8. *The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate.* London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.
9. Cuneo Paola Ombretta. *La legislazione di Costantino II, Costanzo II e Costante (337-361).* Milano: Giuffrè, 1997. CXVIII+518 pp.
10. *Emperor and Author: The Writings of Julian the Apostate. / Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher.* Swansea: Classical Press of Wales, 2012. XXI+384 pp.
11. Pellizzari Andrea. *Maestro di retorica, maestro di vita: le lettere teodosiane di Libanio di Antiochia.* Roma: L'Erma di Bretschneider, 2017. 584 pp.
12. Chaniotis Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian.* London and Cambridge MA: Harvard University Press, 2018. XXII+446 pp.
13. Zosimus. *New History. / Editor & Translator: Ronald T. Ridley.* Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. XV+263 pp.
14. *Ta'rikh al-rusul wa'l-mulnk: The History of Al-Ṭabarī. Vol. V. The Sāsānids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen.* Translated and annotated by C. E. Bosworth. Albany: State University of New York Press, Columbia University Center for Iranian Studies, 1999. XXXV+458 pp.
15. де Фріс Вільгельм. *Рим і Патріярхати Сходу. / Переклад з німецької О. Конкевича, С. Матіяш.* Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. 416 с.
16. Smith Kyle. *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity.* Berkeley: University of California Press, 2016. XXII+232 pp.
17. *Southern Patricia. The Roman Empire from Severus to Constantine.* London: Routledge, 2001. XVI+501 pp.
18. Schachermeyr Fritz. *Alexander der Grosse. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens. / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte. Band 285.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973. 728 s.
19. Toumanoff Cyril. *Studies in Christian Caucasian History.* Washington D.C.: Georgetown University Press, 1963. 601 pp.
20. Stathakopoulos Dionysios. *A Short History of the Byzantine Empire.* London: I. B. Tauris, 2021. 256 pp.
21. Heather Peter. *The Restoration of Rome: Barbarian Popes and Imperial Pretenders.* London: Macmillan, 2013. XVIII+470 pp.+XVI ill.